Jolanta Wojciechowska
Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Miast i Turyzmu
90-142 Łódź
ul. Kopcińskiego 31
jolwoj@geo.uni.lodz.pl

TYPY GOSPODARSTW AGROTURYSTYCZNYCH W POLSCE I SYLWETKA ICH WŁAŚCICIELI

Zarys treści: W artykule przeprowadzono typizację gospodarstw agroturystycznych w świetle kryteriów: przedmiotowych, podmiotowych i relacyjnych. Gospodarstwa agroturystyczne z grupy genotypu przedmiotowo-podmiotowego uznano za dominujące w kraju. Wskazano na zróżnicowanie sylwetki właścicieli gospodarstw agroturystycznych, wyróżniając sześć zasadniczych grup.

Słowa kluczowe: agroturystyka, typy i genotypy gospodarstw agroturystycznych, sylwetka właścicieli.

TYPES OF POLISH AGROTOURISM FARM AND OWNER PROFILES

Abstract: The author presents a classification of agro-tourism farms in the light of 'objective', 'subjective' and 'relative' criteria. Agro-tourism farms of the 'objective-subjective' 'genotype' are considered predominant in Poland. Six different profiles of agro-tourism farm owner are distinguished.

Key words: agro-tourism, types and 'genotypes' of agro-tourism farm, owner profile.

1. WSTĘP

Gospodarstwa agroturystyczne w Polsce cechują się wyraźnym podobieństwem lub też różnią się istotnie od siebie. Podstaw do tak dychotomicznych spostrzeżeń dostarczają zarówno informacje kierowane do turystów, głównie w zakresie oferty turystycznej zamieszczanej w katalogach bądź informatorach turystycznych, jak również opracowania naukowe zawierające różnorodne wskaźniki pomiaru cech na wybranych obszarach kraju. Ujęcie podobieństw i różnic w określone typy, a więc typizacja gospodarstw agroturystycznych, oraz zaprezentowanie sylwetki ich właścicieli, to zasadnicze cele artykułu.

1. INTRODUCTION

Agro-tourism farms in Poland are either very similar or differ considerably. Such an observation is based on information regarding their tourism offer found in brochures or guides, as well as research publications describing selected areas in Poland. The division of agro-tourism farms into types (classification) based on similarities and differences as well as owner profiles, is the main objective of the article.

2. KRYTERIA I TYPY GOSPODARSTW AGROTURYSTYCZNYCH

Każde porządkowanie cech wymaga określenia kryteriów, spośród których mamy do wyboru: proste, czyli jednoznaczne, monomiernikowe lub złożone, tj. wielomiernikowe. Dla przejrzystości pod-

2. CRITERIA AND TYPES OF AGRO-TOURISM FARM

Any division of characteristics into simple (single-variable) or complex (multi-variable) requires clearly defined criteria. For the sake of clarity the three groups of

jętego zadania wydzielono trzy grupy kryteriów monomiernikowych, wg których w polskiej literaturze przedmiotu najczęściej są klasyfikowane gospodarstwa agroturystyczne. Są to następujące grupy kryteriów: przedmiotowe, podmiotowe i relacyjne. Pierwsze dotyczą atrybutywnych cech gospodarstwa agroturystycznego, drugie – ich właścicieli, a trzecie – relacji międzyjednostkowych w grupach formalnych i nieformalnych, czyli związków z bliższym i dalszym otoczeniem, w tym działań społecznych i innych wspierających rozwój usług agroturystycznych. W tabeli I dla każdej grupy zostały podane przykłady kryteriów mających najczęstsze zastosowanie w literaturze przedmiotu, wraz z nazwami typów gospodarstw agroturystycznych wydzielanych w danej klasie.

Należy stwierdzić, że kryteria przedmiotowe odnoszą się przede wszystkim do cech fizjonomicznych gospodarstwa rolnego, jego siedliska oraz prowadzonych w nim usług agroturystycznych. Z tej grupy najczęściej w literaturze mają zastosowanie takie kryteria, jak: typ gospodarstwa rolnego, jego wielkość w zakresie powierzchni, a także liczby pokoi udostępnianych turystom, lokalizacja gospodarstwa, kategoryzacja usług agro-

single-variable criteria most frequently used in the Polish literature were chosen: 'objective', 'subjective' and 'relative'. The first group concerns the characteristics of an agro-tourism farm, the second – their owners, and the third – relations between individuals in formally and informally, including social and other activities, which enhance agro-tourism development. Table I shows examples of the criteria most frequently quoted in the literature together with the agro-tourism farm types within a given group.

The 'objective' criteria refer mainly to the physical characteristics of a farm, its location and the agro-tourism services it offers. In this group the most common criteria are: type of farm, its size, the number of rooms let to tourists, the location of the farm, category of agro-tourism services and the kind of agro-tourism offer. These six criteria determine six types of agro-tourism farm. In the literature they are not always referred to in the same way; e.g. among agricultural

Tabela I. Typy gospodarstw agroturystycznych w świetle kryteriów prostych (monomiernikowych)

Grupy kryteriów	Kryteria	Typy gospodarstw agroturystycznych (najczęstsze określenia w literaturze)	Wybrana literatura
Przedmiotowe	1.Typ gospodarstwa rolnego	– czynne produkcyjnie, nieczynne produkcyjnie; – chłopskie, rolnicze, farmerskie	SZNAJDER, PRZEZBÓRSKA 2006
	2. Wielkość powierzchni gospodarstwa rolnego	– małe, średnie, duże	DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1993
	3. Liczba udostępnianych gościom pokoi	– do 5 pokoi, od 6 do 12, powyżej 12 pokoi	SOLIŃSKI, KRUPA 2004, STRZEMBICKI, KMITA 1996
	4. Lokalizacja	– górskie, wyżynne, nizinne, pojezierne, nadmorskie /nad wodą, przy lesie, w lesie, we wsi, w przysiółku	GOSTOMCZYK 2002
	5. Kategoryzacja gospodarstwa agroturystycznego	– nieskategoryzowane, skategoryzowane (standard, 1., 2., 3. kategoria)	GOŁĘBIOWSKA 2000, WOJCIECHOWSKA 2003, KRYŃSKI 2003
	6. Oferta usług agroturystycznych	– całoroczne, sezonowe/specjalistyczne, ogólnie wypoczynkowe/z ofertą podstawową, z ofertą poszerzoną	WOJCIECHOWSKA 2003, GOSTOMCZYK 2002
Podmiotowe	1. Typ rodziny wiejskiej	– chłopskie, rolnicze, rolniczo-pracownicze, wiejskie pracownicze	DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1993, 1998, SZNAJDER, PRZEZBÓRSKA 2006
	2. Zawód właścicieli	– rolnicze, nierolnicze	SOLIŃSKI, KRUPA 2004
	3. Wiek właścicieli	– młodej, średniej, starszej generacji	GOSTOMCZYK 2002
	4. Źródło utrzymania gospodarstwa domowego	– wyłącznie rolników, głównie rolników, dodatkowo rolników, formalnie rolników	HALAMSKA 2000
	5. Czas prowadzenia działalności agroturystycznej	– początkujące, zaawansowane	PAŁKA 2003, GOSTOMCZYK 2002
	6. Motywacje do prowadzenia działalności agroturystycznej	– przypadkowe, przemyślane	WOJCIECHOWSKA i in. 2006
Relacyjne	1. Kontakty z sąsiadami (grupa nieformalna)	– otwarte, zamknięte	WOJCIECHOWSKA 2003
	2. Przynależność do organizacji i stowarzyszeń	– zrzeszone, niezrzeszone	SIKORA, KARCZEWSKA 2005
	3. Współpraca z podmiotami wspierającymi rozwój (gmina, ODR)	– aktywne, bierne	SIKORA, KARCZEWSKA 2005
	4. Strategia działalności agroturystycznej	– nastawione na rozwój, na przeżycie, na przeczekanie	WOJCIECHOWSKA 2000

Źródło: Opracowanie własne.

Table I. Types of agro-tourism farm in terms of simple (single-variable) criteria

Criteria group	Criteria	Types of agro-tourism farm (terms most frequently used in the literature)	Selected literature
'Objective'	1.Type of farm	– productive, non-productive – small peasant, agrarian, large	SZNAJDER, PRZEZBÓRSKA 2006
	2. Farm area	– small, medium, large	DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1993
	3. Number of guest rooms	– up to 5 rooms, 6-12, over 12	SOLIŃSKI, KRUPA 2004, STRZEMBICKI, KMITA 1996
	4. Location	– mountains, uplands, lowlands, lake districts, coastal or by water, by a forest, in a forest, in a village, in a hamlet	GOSTOMCZYK 2002
	5. Classification of farm	– not classed, classed (standard, class 1,2, 3)	GOŁĘBIOWSKA 2000 WOJCIECHOWSKA 2003, KRYŃSKI 2003
	6. Agro-tourism offer	– whole year – seasonal/ specialized – general recreation/ basic or extended offer	WOJCIECHOWSKA 2003, GOSTOMCZYK 2002
'Subjective'	1. Type of rural family	– peasant, family, part-time agricultural	DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1993, 1998, SZNAJDER, PRZEZBÓRSKA 2006
	2. Owners' profession	– farming, other	SOLIŃSKI, KRUPA 2004
	3. Owners' age	– young, middle-aged, elderly	GOSTOMCZYK 2002
	4. Source of financial maintenance	– exclusively farming, mainly farming, farming supplementary, officially farming (but in name only)	HALAMSKA 2000
	5. Duration of agro-tourism activity	– beginners, advanced	PAŁKA 2003, GOSTOMCZYK 2002
	6. Motivation for running the agro-tourism activity	– accidental, intentional	WOJCIECHOWSKA 2006
'Relative'	1. Contacts with neighbours (informal)	– open, closed	WOJCIECHOWSKA 2003
	2. Association etc affiliation	– affiliated, not affiliated	SIKORA, KARCZEWSKA 2005
	3. Cooperation with local authorities	– active, passive	SIKORA, KARCZEWSKA 2005
	4. Agro-tourism activity strategy	– development-oriented, survival-oriented	WOJCIECHOWSKA 2000

Source: Author's compilation.

turystycznych oraz rodzaj oferty agroturystycznej. Sześć wymienionych kryteriów generalnie wyznacza sześć typów gospodarstw agroturystycznych. W literaturze nie zawsze są im przypisywane jednakowe nazwy. Na przykład typ gospodarstwa rolnego pozwala wyróżnić gospodarstwa agroturystyczne – czynne lub nieczynne produkcyjnie, ale również – chłopskie, rolnicze i farmerskie. Podobnie jest w przypadku innych grup kryteriów i ich typów (tab. I).

W grupie kryteriów podmiotowych można również wyróżnić kilka przykładów mających częste zastosowanie w literaturze. Są to: typ rodziny wiejskiej, uprawiany zawód, wiek właścicieli, ich źródło utrzymania, okres i motywacje do prowadzenia działalności agroturystycznej. W grupie kryteriów relacyjnych można wyróżnić cztery przykłady, takie jak: kontakty z sąsiadami (grupą nieformalną), przynależność do stowarzyszeń, współpraca z podmiotami wspierającymi rozwój, strategia działalności agroturystycznej.

W świetle tak przyjętej drogi porządkowania kryteriów monomiernikowych można wydzielić aż 16 różnych typów gospodarstw agroturystycznych (tab. I). Należy jednak zastanowić się nad bardziej uogólnioną formą ich klasyfikowania. Przyjmując za badaczami charakterystyczne cechy typów go-

farm types, not only productive and non-productive can be distinguished, but also small peasant, agricultural and large area farms, a similar situation is found when considering other criteria and their types (table I).

Among 'subjective' criteria it is possible to indicate several that are often quoted in the literature: type of rural family, profession, owners' age, source of income, and the duration of (and motivation for) running an agro-tourism business. 'Relative' criteria include contacts with neighbours (an informal group), association affiliation, cooperation with local authorities, and the strategy of agro-tourism activity.

Considering single-variable criteria, it is possible to distinguish 16 different types of agro-tourism farm (table I). A more general classification should however be considered. Given the characteristics of agro-tourism farm types within the three groups, it is possible to establish a 'general' type for each and in this way three main types of agro-tourism farms in Poland can be established based

spodarstw agroturystycznych w wyznaczonych klasach trzech wymienionych grup, dla każdej z nich określono ogólny typ. W ten sposób można wydzielić w naszym kraju trzy ogólne typy gospodarstw agroturystycznych zważywszy na ich cechy przedmiotowe, podmiotowe lub relacyjne.

Typ gospodarstwa agroturystycznego o cechach przedmiotowych charakteryzuje się tym, że głównie występuje w gospodarstwach rolniczo-pracowniczych, chłopskich lub rolniczych, przy czym nie zawsze jest czynne produkcyjnie (ok. 30–40%). Przeważnie ma powierzchnię do 20 ha, jest więc średniej lub małej wielkości. Zazwyczaj jest położone blisko lasu (do 500 m) lub tuż przy lesie, jest też niedaleko (do 1 km) do wody (rzeki, jeziora). Turystom udostępnianych jest maksymalnie pięć pokoi, raczej nie posiada kategoryzacji, a jeśli tak, to standard lub najniższą kategorię. Ofertę turystyczną ma raczej podstawową (czyli nocleg, coraz częściej domową kuchnię), rzadko specjalizacyjną.

Typ gospodarstwa agroturystycznego o cechach podmiotowych charakteryzuje się w naszym kraju tym, że działalność agroturystyczna jest podejmowana wśród rdzennych mieszkańców wsi, przede wszystkim przez rodziny rolniczo-pracownicze lub chłopskie, najmniej przez rolnicze. Znaczny udział mają też rodziny (raczej wykształcone), które przybyły z miasta lub wiejskie, które odziedziczyły gospodarstwo. Często właścicielami są tzw. „formalni rolnicy", posiadający kilka źródeł utrzymania (DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1998). Przeważnie są w wieku średnim. Do prowadzenia działalności agroturystycznej zaangażowana jest cała rodzina (wielopokoleniowa), a motywacje są ekonomiczne.

Typ gospodarstwa agroturystycznego o cechach relacyjnych charakteryzuje się tym, że w pierwszej fazie rozpoczynania działalności właściciele pozostają pod ścisłą opieką ośrodka doradztwa rolniczego wspierającego ich merytorycznie, a także chętnie zapisują się do stowarzyszeń (agro)turystycznych, czasami nawet do dwóch jednocześnie. Jednak zazwyczaj po kilku latach prowadzenia działalności duża ich część rezygnuje ze współpracy ze stowarzyszeniem bądź zakładają nowe. W starym pozostają najwytrwalsi (ok. 30–40%). Gospodarstwa zlokalizowane w atrakcyjnych strefach turystycznych są nastawione na rozwój, ich właściciele współpracują z różnymi podmiotami (np. gminą), a także grupami nieformalnymi (np. sąsiedzi). W strefach mniej atrakcyjnych, gospodarstwa są raczej umiarkowanie nastawione na rozwój.

on 'objective', 'subjective' and 'relative' characteristics.

An **agro-tourism farm** showing:

'Objective' characteristics is mainly a family, peasant or part-time agricultural farm, and not always in active production (c. 30–40%). It typically covers an area up to 20 ha, being a small or medium-sized farm. It is usually located close to (up to 500 m) or beside a forest, and close to some water such as a river or lake (up to one km). There are a maximum five rooms available to tourists. The farm usually has not been classified, and if so is simply standard class. Its tourism offer is rather basic (accommodation, home-made meals), only rarely specialized.

'Subjective' characteristics has agro-tourism activity run by village inhabitants primarily on family or peasant farms, least often on part-time agricultural farms. They also include families (usually educated) who have moved from the city or originally come from the countryside and have inherited a farm. The owners are often officially farmers but have other sources of income (DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1998). They are mostly middle-aged, the whole family (all generations) is involved in running the business and the motivation is economic.

'Relative' characteristics has owners who first rely on the advice of a farm counselling centre, and often subscribe to agro-tourism associations, sometimes even to two simultaneously. However, after a few years the majority resign from their association or join a new one – only the most loyal remain in the former ones (c. 30–40%). Farms located in attractive tourism zones are oriented towards development, their owners co-operate with local authorities and in informal groupings (e.g. with neighbours). In less attractive zones farm owners are less concerned with development.

The types presented above are a form of classification in which single-variable criteria are combined within one common range, i.e. the 'object', the 'subject' or the 'relation'. When the criteria are more complex, and refer to a common range but on two or three planes at the same time, then such a classification establishes a 'genotype', i.e. a type comprising a majority of the characteristics. Here this concerns

Powyższe typy są formą klasyfikowania, polegającą na łączeniu kryteriów monomiernikowych we wspólnym zakresie, tj. przedmiotu, podmiotu albo relacji. Kiedy kryteria są bardziej złożone, sprowadzone do wspólnego zakresu, ale na dwóch lub trzech poziomach jednocześnie, wówczas taka klasyfikacja wyznacza genotyp, czyli typ obejmujący większość cech. W ten sposób mamy do czynienia z genotypami przedmiotowo-podmiotowymi czy podmiotowo-relacyjnymi. Przykłady takich genotypów zostały zaprezentowane na rys. 1.

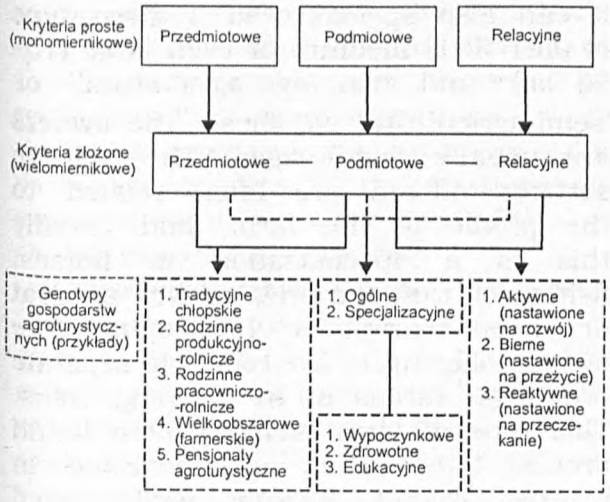

Rys. 1. Typy gospodarstw agroturystycznych w świetle kryteriów złożonych (wielomiernikowych) w Polsce (ź r ó d ł o: opracowanie własne)

Wśród nich można zauważyć, że dla genotypów przedmiotowo-podmiotowo-relacyjnych, czyli obejmujących możliwie najliczniejszy zespół cech, charakterystyczne są raczej powszechne nazwy, jak np. gospodarstwa agroturystyczne ogólne i specjalizacyjne czy wypoczynkowe, zdrowotne i edukacyjne. Przy mniejszej liczbie kombinacji grup kryteriów, nazwy genotypów gospodarstw agroturystycznych bardziej nawiązują do cech przedmiotowych bądź podmiotowych albo relacyjnych. Na przykład w grupie genotypu podmiotowo-relacyjnego można wyróżnić takie gospodarstwa agroturystyczne, jak: aktywne (nastawione na rozwój), bierne (nastawione na przeżycie) i reaktywne (nastawione na przeczekanie). W grupie genotypu przedmiotowo-podmiotowego wydzielonych zostało natomiast pięć następujących typów gospodarstw agroturystycznych: tradycyjne chłopskie, rodzinne produkcyjne rolniczo, rodzinne pracowniczo-rolnicze, wielkoobszarowe (farmerskie) i pensjonaty agroturystyczne. Główne kryteria dla tego genotypu są trzy, takie jak:

'objective-subjective' or 'subjective-relative' genotype' and examples are presented in fig. 1.

It can be seen that 'objective-subjective-relative' 'genotype', i.e. those comprising the largest possible number of characteristics, come under headings such as general and specialized or recreational, health and educational. When the combination of criteria is smaller, 'genotype' headings are based on 'objective', 'subjective' or 'relative' characteristics. For instance, in the 'subjective-relative' 'genotype', active (development-oriented), passive (survival-oriented) and reactive (response-oriented) farms can be distinguished.

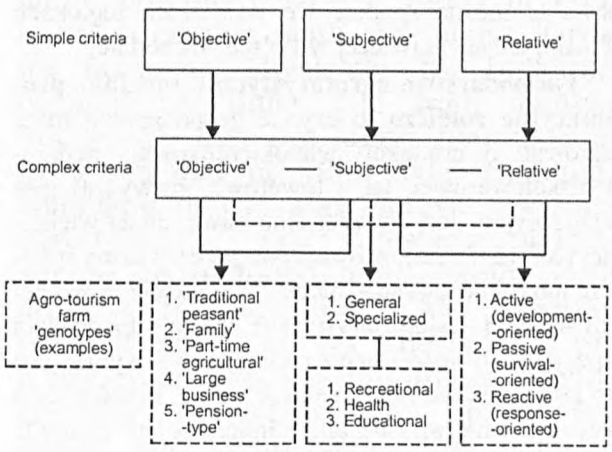

Fig. 1. Types of agro-tourism farm in Poland in terms of complex (multi-variable) criteria (s o u r c e: author)

The 'objective-subjective' 'genotype' comprises the following five types of agro-tourism farm: traditional peasant, family, part-time agricultural, large-business, and *pension*-type. There are three main criteria: farm characteristics, family characteristics and tourism activity characteristics. The empirical basis for this classification is the field study from 2001 in the Odra valley, supported by the literature on the farming macro-regions of Poland (e.g. ZGLIŃSKI 2002, WOJCIECHOWSKA 2003, 2006). These types can be described as follows:

'Traditional peasant' – usually an active business with varied production,

cechy gospodarstwa rolnego, cechy rodziny wiejskiej i cechy działalności turystycznej. Empiryczną podstawą tej klasyfikacji stały się kompleksowe badania terenowe przeprowadzone w 2001 r. wzdłuż doliny rzeki Odry, wsparte znajomością literatury z zakresu rolniczych makroregionów kraju (m.in. ZGLIŃSKI 2002, WOJCIECHOWSKA 2003, WOJCIECHOWSKA i in. 2006). Typy te odznaczają się następującymi cechami:

Gospodarstwo agroturystyczne tradycyjne chłopskie to zazwyczaj czynne gospodarstwo rolne, o wielokierunkowej produkcji, samozaopatrzeniowe i nietowarowe, o tradycyjnym gospodarowaniu, z obecnością zwierząt hodowlanych, o powierzchni małej lub średniej (ok. 10–15 ha). Prowadzone przez rodzinę chłopską[1] będącą w starszym wieku, często emeryckim, której członkowie są lub byli, głównie albo wyłącznie, rolnikami. W ofercie jest niewielka liczba pokoi, najczęściej dwa lub trzy. Gospodarstwa te można spotkać we wszystkich regionach Polski, jednak najwięcej w Polsce wschodniej.

Gospodarstwo agroturystyczne rodzinne produkcyjne rolniczo to czynne gospodarstwo rolne zarówno o produkcji wielokierunkowej, średnio- i niskotowarowej, jak i towarowe, zazwyczaj specjalizacyjne. Jest średniej albo nawet dużej wielkości (ok. 15–25 ha), prowadzone przez rodziny rolnicze lub rolniczo-pracownicze[2]. Właściciele są w wieku średnim. Usługi turystyczne często odpowiadają specjalizacji gospodarstwa rolnego. Zazwyczaj jest to gospodarstwo typu: ośrodek konny, rybołówstwo czy sadownictwo, ale także inne, jak np. hodowla kóz, owiec, pszczelarstwo. Oferta noclegowa oscyluje wokół pięciu pokoi, które lokalizowane są raczej w oddzielnych stałych budynkach lub domkach letniskowych albo na polach namiotowych. Ten typ gospodarstwa najczęściej występuje wokół dużych aglomeracji miejskich, również w Polsce centralnej (głównie z produkcją wielokierunkową), a także zachodniej (głównie z produkcją specjalizacyjną).

Gospodarstwo agroturystyczne rodzinne pracowniczo-rolnicze to zazwyczaj gospodarstwo rolne małe lub bardzo małe (2–5 ha), czasem także średniej wielkości, w dużej części odłogowane lub zalesiane, samozaopatrzeniowe, gdzie produkcja rolna jest zużywana na własne potrzeby. Prowadzone jest przez rodziny wiejsko-pracownicze[3] zatrudnione w różnych zawodach, a agroturystyka jest jedną z kilku stanowiących o domowym budżecie. Oferta noclegowa przekracza pięć pokoi i raczej jest całoroczna. Często noclegi są oferowane w oddzielnych, specjalnie do tego przeznaczonych budynkach. Ten typ gospodarstwa najczęściej występuje

self-reliant and self-sufficient, managed in a traditional way with farm animals and covering a small or medium-sized area of c. 10–15 ha. It is run by an elderly peasant family[1], often retired, who are and always have been farmers. They offer a small number of rooms, usually two or three. Such farms can be found in all geographical regions of Poland, but mostly in the east.

'Family' – an active business, with high, medium or low production output; it can also specialize in a given type of offer. It is medium or even large (15–25 ha) and run by 'agricultural' or 'semi-agricultural' families[2]. The owners are usually middle-aged. The tourism services offered are often related to the profile of the farm, and usually this is a specialisation in horses, fishery or fruit farming, as well as goat or sheep rearing, or beekeeping. The owners offer up to five rooms in separate buildings, cabins or in camping areas. This type of farm is most often found around large urban agglomerations in central Poland (mainly with mixed production) and in the west of the country (mainly with specialized production).

'Part-time agricultural' – usually small or very small (2–5 ha), sometimes also medium, with most of its area fallow or forested. It is self-reliant and the production output is used by the owners themselves. The farm is run by a 'part-time agricultural' family[3], working in various professions, and agro-tourism is only one of the income sources. The accommodation offered to tourists exceeds five rooms, mostly available throughout the year in a separate building. This type of farm is mostly found in southern Poland and including the Świętokrzyskie *Województwo*.

'Large-business' – a large or very large business over 25 ha, market-oriented and with specialized production. Tourism services are clearly specialized – the farms are often stables, water resorts, fishing resorts or even

w Polsce południowej, łącznie z województwem świętokrzyskim.

Gospodarstwo agroturystyczne wielkoobszarowe (farmerskie) to duże oraz bardzo duże gospodarstwo rolne, powyżej 25 ha, towarowe i produkcyjnie wyspecjalizowane. Również usługi turystyczne mają cechy wyraźnej specjalizacji, gdyż często są to stadniny koni, ośrodki wodne, rybackie lub bardziej tematyczne, jak np. leczenie (hipoterapia), edukacja (kursy wikliniarstwa) czy rozrywka (labirynty z kukurydzy) (m.in. SZNAJDER, PRZEZBÓRSKA 2006). Właściciele prezentują raczej grupę młodszego pokolenia (30–40 lat), są to pojedyncze rodziny rolnicze, czasami spółki lub agencje. Noclegi są udzielane w stałych obiektach mieszkalnych. Często są to dawne zabudowania pałacowe lub gospodarcze po Państwowym Gospodarstwie Rolnym, ewentualnie współczesne, ale nawiązujące stylem do proponowanej oferty. Ten typ gospodarstwa najczęściej występuje w województwach Polski zachodniej oraz północno-wschodniej.

Gospodarstwo agroturystyczne – pensjonat to typ działalności agroturystycznej oficjalnie prowadzonej na działkach rolnych (tj. do 1 ha użytków rolnych), często jednak pozbawionej bezpośredniego lub nawet pośredniego sąsiedztwa z czynnym gospodarstwem rolnym. Pod względem fizjonomicznym obiekty te są bardzo zróżnicowane. Najliczniej występują w domach mieszkalnych stylizowanych regionalnie lub typu podmiejskich willi. Także należy tu zaliczyć obiekty Lasów Państwowych, tj. leśniczówki i dawne gajówki, wykorzystywane pod agroturystykę. Fabryczne domki letniskowe ustawione na działkach rolnych (zwłaszcza oferowane na Mazurach) lub tzw. bungalowy (nad morzem) stanowią całkiem osobliwy rodzaj działalności agroturystycznej. Generalnie w pensjonatach wynajmowanych jest więcej niż pięć pokoi, a gospodarze albo przenoszą się na czas wynajmu do pomieszczeń gospodarczych, albo zamieszkują zupełnie gdzie indziej. Pensjonaty można spotkać we wszystkich regionach geograficznych Polski, jednak najwięcej w strefie nadmorskiej i na południu Polski na Podkarpaciu.

Przeprowadzona typizacja gospodarstw agroturystycznych pozwoliła uporządkować kryteria, wg których w literaturze przedmiotu są najczęściej podejmowane klasyfikacje, a także wyznaczyć zasadnicze typy oraz genotypy. Gospodarstwa agroturystyczne z grupy genotypu przedmiotowo-podmiotowego można uznać za dominujące w przestrzeni kraju, odznaczają się one charakterystycznym zasięgiem występowania.

more specialized centres of, for example, hippotherapy, courses e.g. in wickerwork, or entertainment (e.g. corn labyrinths/ mazes) (SZNAJDER & PRZEZBÓRSKA 2006). The owners represent the younger generation (30–40 years of age) and they are individual farming families, sometimes companies or agencies. Accommodation is available in permanent residential buildings, often former palaces or buildings once belonging to state farms, or possibly contemporary buildings but built in a style matching the tourism offer. This type of farm is mostly found in western and north-eastern Poland.

'*Pension*-type' – the type of agro-tourism activity run on what is officially farming land (up to one ha of arable land), but often without direct or even indirect contact with an active farming business. Physically, the buildings considerably differ one from another but mostly they are family houses built in a regional or villa style. Buildings belonging to the state forests used for agro-tourism, i.e. forester's lodges, should be included here. Cabins built on farmland (especially in the Mazurian Lake District) or on the coast, are a particular form of agro-tourism activity. Generally, *pensions* offer up to five rooms, and the owners either move to another building on the farm for the time of letting, or somewhere else. *Pensions* are found in all geographical regions of Poland, the majority of them functioning in the coastal zone and in the south of Poland in the sub-Carpathians.

The classification of agro-tourism farms above has allowed the criteria of the most common classifications from the literature to be allocated, as well as establishing the main types and 'genotypes'. Agro-tourism farms from the 'objective-subjective' 'genotype' can be considered predominant in Poland with a characteristic distribution.

3. SYLWETKA WŁAŚCICIELI GOSPODARSTW AGROTURYSTYCZNYCH

W literaturze przedmiotu zostało poświęcone wiele miejsca nabywcy usług agroturystycznych. Liczne badania regionalne, a także niektóre ogólnopolskie (np. STRZEMBICKI 1997, 1998, 2005) pozwoliły ustalić: kim jest (tj. wiek, zawód, wykształcenie), gdzie mieszka na stałe (główne miasta i aglomeracje), jak wypoczywa w gospodarstwie agroturystycznym i jakie ma turystyczno-wypoczynkowe nawyki. O wiele mniej miejsca jest poświęcone analizie usługodawców, niemniej z badań regionalnych szczegółowo podejmujących zagadnienia podaży agroturystycznej można ustalić ich zasadnicze cechy, a tym samym nakreślić ogólną sylwetkę.

Opracowania empiryczne pokazują, że jest zróżnicowanie właścicieli prowadzących gospodarstwa agroturystyczne. Najczęściej są to małżeństwa, ale także i samotne osoby. Są w różnym wieku, mają różne wykształcenie i odznaczają się różnym stopniem aktywności zawodowej. Również same małżeństwa są wewnętrznie zróżnicowane, zwłaszcza w zakresie ponoszenia obowiązków z tytułu prowadzenia działalności agroturystycznej. W literaturze jest podkreślana szczególna rola kobiet, jako kucharek, pokojowych i jednocześnie organizatorek wypoczynku gości, a także pomysłodawczyń przedsięwzięcia (m.in. DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1993). Znamienny jest fakt, również podkreślany w literaturze, że kobiety częściej i chętniej podejmują szkolenia wymagane (i nie tylko) do prowadzenia agroturystyki aniżeli ich mężowie. Według danych ośrodków doradztwa rolniczego, a także Fundacji Wspomagania Wsi udział kobiet na szkoleniach agroturystycznych wynosi od 60–70%. Kiedy jednak w badaniach próbuje się ustalić głównego inicjatora przedsięwzięcia, wówczas jest najwięcej wskazań na płeć męską (WOJCIECHOWSKA 2000).

Usługodawców agroturystyki, którymi są małżeństwa, można więc podzielić na takie, w których jest wyraźna równowaga między małżonkami w zakresie dzielenia obowiązków, organizacji pracy, a także pomysłów co do dalszego rozwoju gospodarstwa, oraz na takie – w których rolę lidera wyraźnie odgrywa jedno z nich. Na rys. 2. wyróżniono pięć grup właścicieli gospodarstw agroturystycznych, tj. małżeństwa, w których: 1) jest równowaga liderów, 2) liderem jest kobieta, 3) liderem jest mężczyzna, oraz samotne osoby – z podziałem na płeć męską i żeńską. Grupy te odznaczają się

3. THE PROFILE OF AGRO-TOURISM FARM OWNERS

Various authors devote a lot of attention to the consumer of agro-tourism services. Numerous regional studies, as well as some national-scale research (e.g. STRZEMBICKI 1997, 1998, 2005), has shown who the consumers are (age, job, education), where they live (main towns and conurbations), the nature of their stay on an agro-tourism farm, and what their tourism habits are. Much less attention has been devoted to an analysis of service-providers. However, regional studies of agro-tourism supply provide information regarding their main characteristics and it is possible to sketch their general profile.

Empirical studies show that owners of agro-tourism farms vary. They are mostly married couples, but also single, of varying age and education while their professional work varies too. Both members of a couple tend to have different responsibilities regarding the agro-tourism activity. Authors stress the special role of women as cooks, chambermaids and at the same time organizers of the guests' leisure activities, as well as being enterprise initiators (e.g. DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1993). It is also symptomatic that women are more willing to go through the training necessary to run an agro-tourism business than their husbands. The data provided by the agriculture counselling centres and the *Fundacja Wspomagania Wsi* shows that 60–70% of agro-tourism training participants are women. However, it is usually the man who has initiated the agro-tourism activity (WOJCIECHOWSKA 2000).

Married couples who are agro-tourism service providers can be divided into those where the man and the woman share the responsibilities, work management and development ideas equally, and those with a clear leader. Fig. 2 presents five groups of agro-tourism farm owners: couples where they are both leaders, where the woman is the leader, where the man is the leader, and single people divided into men and women. The groups show distinctive

właściwymi sobie cechami. Biorąc pod uwagę pięć takich cech, jak: wiek, wykształcenie (przygotowanie zawodowe), motywacje zajmowania się agroturystyką i strategię prowadzenia działalności, można nakreślić kilka zasadniczych sylwetek właścicieli gospodarstw agroturystycznych (rys. 2).

features and considering their age, education (vocational training), motivation for running an agro-tourism business and their strategy in doing so, it is possible to distinguish a few basic profiles of agro-tourism farm owners (fig. 2).

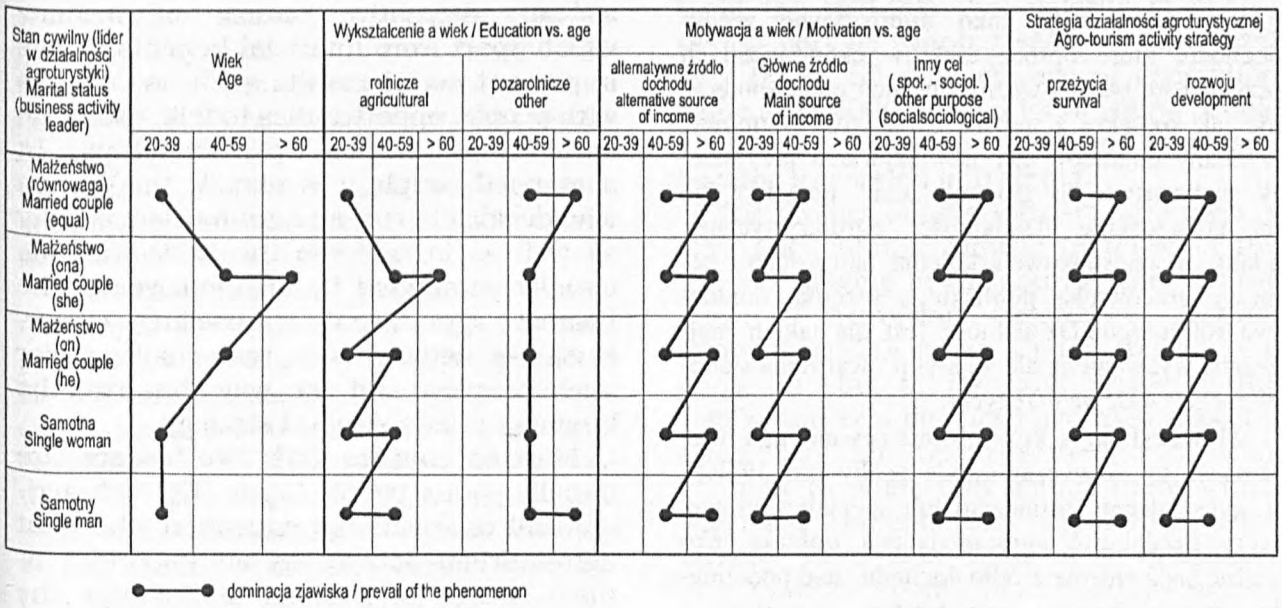

Rys. 2. Sylwetki usługodawców agroturystyki w Polsce
(ź r ó d ł o: opracowanie własne)

Fig. 2. Profiles of agro-tourism service providers in Poland
(s o u r c e: author)

Młodzi właściciele, tj. w wieku 20–39 lat, charakteryzują się tym, że mają wykształcenie rolnicze, a najmłodsze pokolenia posiadają specjalizacyjne wykształcenie wyższe w zakresie agroturystyki. Coraz częściej są to pokolenia, które przejęły gospodarstwa agroturystyczne po rodzicach bądź te, które świadomie wróciły na wieś, szukając tu swojej szansy zawodowej w rolnictwie. Działalność agroturystyczną traktują jako główne lub ważne źródło dochodu. Prowadzą aktywną strategię działalności agroturystycznej, stawiają więc na jej rozwój.

Właściciele w wieku średnim, tj. 40–59 lat, charakteryzują się tym, że przeważnie mają wykształcenie pozarolnicze. Zazwyczaj pracują także poza rolnictwem i praca ta jest ważnym źródłem dochodu ich domowego budżetu. Głównie mają wykształcenie średnie oraz ukończone różnorodne szkolenia lub kursy z zakresu agroturystyki i innych dziedzin, jak np. pedagogika dziecięca, podstawy obsługi komputerów czy podstawy prowadzenia biznesu. Działalność agrotury-

Young owners (20–39) – with an 'agricultural' education, the youngest have a specialized higher education in agro-tourism. Increasingly they are the generation who have taken over agro-tourism farms from their parents, or those who have made a conscious decision to come back to the countryside and are looking for a professional opportunity in agriculture. They treat agro-tourism business activity as the main or a significant source of income and they choose an active strategy, oriented towards development.

Middle-aged owners (40–59) – usually have had an education other than 'agricultural' and their additional work outside agriculture is an important source of income. They mostly have at least secondary education and have completed a variety of courses in agro-tourism and other fields like childcare, information technology and basic business management. They treat agro-

styczną traktują jako alternatywne źródło dochodu, składające się na ogólny budżet domowy. Prowadzą raczej umiarkowaną strategię rozwoju gospodarstwa agroturystycznego, czyli przy bezpiecznym ryzyku stawiają na rozwój bliski efektu przeżycia.

Właściciele w wieku starszym, tj. powyżej 60 lat, cechują się tym, że posiadają wykształcenie rolnicze, głównie zawodowe, a działalność agroturystyczną traktują jako alternatywne źródło dochodu, które oprócz efektów ekonomicznych przynosi im bardzo ważny dla nich efekt społeczny, jak kontakty z ludźmi, możliwość rozmowy, wymiany poglądów czy nawiązywania przyjaźni. W małżeństwie to głównie „ona" decyduje się na prowadzenie działalności agroturystycznej, a także na podstawowe szkolenia, najczęściej z namowy pracownika pobliskiego ośrodka doradztwa rolniczego. Działalność jest dla takich małżeństw wyzwaniem, ale jej styl prowadzenia stanowi raczej strategię przeżycia.

Małżeństwa, w których jest równowaga liderów; są to zazwyczaj młode osoby (do 39 lat), o wykształceniu rolniczym lub specjalizacyjnym, które działalność agroturystyczną traktują jako ważne bądź główne źródło dochodu, stąd podejmują strategię rozwoju gospodarstwa agroturystycznego.

Małżeństwa, w których jest jeden lider (on lub ona) są przeważnie w wieku średnim. Kiedy „ona" jest postrzegana jako główna realizatorka przedsięwzięcia, wówczas „on" podkreśla, że jest jego inicjatorem. W starszych małżeństwach (powyżej 60 lat) zdecydowanie „ona" jest liderką i inicjatorką. Jedni i drudzy prowadzą jednak umiarkowaną strategię rozwoju gospodarstwa agroturystycznego.

Właściciele „samotnicy" (on lub ona); takich jest zdecydowanie najmniej. Są to albo młode osoby lub w wieku średnim, o wykształceniu rolniczym, ale także i pozarolniczym. Dla młodszych osób działalność agroturystyczna jest głównym źródłem dochodu, dla starszych raczej alternatywnym. Stawiają na rozwój gospodarstwa agroturystycznego, dążą do specjalistycznych usług albo się wyróżniających (np. oferta nauki malarstwa na szkle, ceramiki, koronkarstwa). Zabiegają o różne kursy i szkolenia, są aktywni w stowarzyszeniach lub w gminie.

Zasadnicze różnice dla opisanych grup zauważa się w stylu prowadzenia działalności agroturystycznej. Młodsze osoby są bardziej profesjonalnie przygotowane, celowo wykształcone w tym

tourism activity as an alternative source of income, one part of housekeeping. Their business development strategy is rather moderate, which means they take safe risks and opt for development sufficient only to stay above the survival border line.

Elderly owners (over 60) – have an 'agricultural' education, usually only vocational. They treat agro-tourism activity as an alternative source of income, which apart from financial benefits brings important social results such as contacts with people, opportunities to talk, exchange opinions or strike up friendships. In a married couple it is usually the woman who decides to run an agro-tourism activity as well as to undergo the basic training, usually persuaded by an employee of the nearest agricultural counselling centre. Business activity is a real challenge for such couples, and the way they run the business is as a survival strategy.

Married couples with two leaders are usually young people (up to 39), with agricultural or vocational education who treat agro-tourism activity as an important or main source of income, and choose the development strategy.

Married couples with one leader (man or woman) are usually middle-aged. If she is mainly involved in running the business, he stresses that it was his initiative. In older couples (over 60) mostly she is the leader and initiator. In both cases they choose a moderate development strategy.

Single owners (man or woman) make up the smallest group. They are young or middle-aged people with an 'agricultural' or other education. For younger people agro-tourism is the main source of income, while for the older an alternative one. They choose a pro-development strategy, aiming at specialized or exclusive services (e.g. painting on glass, ceramics, lace-making). They take part in courses and are active in associations and local authorities.

The differences between the groups described above are noticeable in their style of running the agro-tourism business. Younger people are more professional and even specially educated for the purpose; hence they choose a development strategy for their farms. Their main motivation is financial profit and testing their own

kierunku, stąd zdecydowanie podejmują strategię rozwoju swojego gospodarstwa. Dla nich zasadniczą motywacją są zyski ekonomiczne i sprawdzenie się w świadomie obranym zawodzie. Osoby w średnim i starszym wieku, mając inne zabezpieczenie finansowe oraz mniej profesjonalne przygotowanie, działalność tę traktują raczej jako alternatywne źródło dochodu oraz więcej w niej dostrzegają efektów pozaekonomicznych. Warto również zaznaczyć, że starsze i średnie pokolenia były pionierami co do decyzji angażowania się w agroturystyczne przedsięwzięcie. Do połowy lat 90. na szkoleniach przeważały osoby powyżej 50. i 60. roku życia. Zmiana pokoleń nastąpiła po 2000 r., kiedy w dużej części uczestnikami kursów zaczęli być ludzie młodzi, tuż po szkole średniej lub studiach.

Sylwetka właścicieli gospodarstw agroturystycznych jest zróżnicowana i nie jest stała, podobnie jak sylwetka turysty wypoczywającego na wsi. Między innymi M. JANSEN-VERBEKE (1990), biorąc pod uwagę doświadczenia krajów europejskich, zwróciła uwagę, że turysta wypoczywający na wsi w latach 50. i 60. był mało wymagający oraz nieabsorbujący, szybko zadowalał się tym, co zastał w wiejskich warunkach, do których miał łatwość dostosowania się, gdyż sam pochodził ze wsi. Spędzał więc wakacje wśród swoich, a wiejskie zwyczaje były mu bliskie. Od lat 70. obserwuje się zmiany, turysta ma coraz mniejszy bezpośredni kontakt z wsią, zwłaszcza z krewnymi tam zamieszkującymi. Jeśli decyduje się na wypoczynek na wsi, to chce go spędzić w zgodzie ze swoimi nawykami, dlatego oczekuje podstawowych udogodnień pobytu oraz dobrej jakości usług. Skoro finansuje pobyt, wymaga zorganizowania dla siebie całego wachlarza atrakcji, z możliwością uprawiania sportu, rekreacji, zwiedzania oraz uczenia się.

Doświadczenia te także obserwuje się w Polsce. Do tej nowej sylwetki turysty musi przystosować się usługodawca agroturystyki, który powinien zrozumieć, że od niego zależy, w jaki sposób swoje gospodarstwo oraz najbliższe otoczenie zamieni w dobrze sprzedający się produkt agroturystyczny. Młode pokolenia są coraz lepiej do tego przygotowywane, umieją posługiwać się komputerem i Interenetem, prowadzą aktywną strategię rozwoju.

abilities in a chosen way. Middle-aged and older people, who have other sources of financial support and are less professionally prepared, treat the activity rather as an alternative source of income and see it from a less economic point of view. It is also worth mentioning that middle-aged and older generations were the pioneers as regards agro-tourism business activity. Until the mid-90s the majority of people taking part in training sessions had been over 50 or 60. The change of generation came after 2000 when a lot of young people on leaving secondary school or university became interested in training.

The profiles of agro-tourism farm owners vary and change, similar to those of the tourists staying in the countryside. On the basis of European experience, JANSEN-VERBEKE (1990) noted that a tourist who chose to stay in the countryside in the 1950s and 60s did not have high expectations, was not troublesome and quickly adapted to what they found there which was easy because they themselves came directly from this kind of environment. The tourists spent their holidays among relatives and were familiar with country life. The 1970s brought a change with the tourist having less and less direct contact with the countryside, and especially with any relatives living there. If it is decided to spend holidays away from the city, it should be done without changing habits, and that is why basic facilities and good quality service are expected to be found. As the stay is paid for, a wide range of attractions should be available including an opportunity to do some sports, rest, sightsee and learn something.

Such experience also applies in Poland. The agro-tourism service provider must adapt to the new type of tourist. They must understand that whether their farm and its surroundings will turn into a successful tourism product depends on them. Younger generations are better and better prepared for this, they know how to use a computer and the internet, and they choose an active development strategy.

4. ZAKOŃCZENIE

Przeprowadzona typizacja gospodarstw agroturystycznych pozwoliła uporządkować kryteria, wg których są w literaturze przedmiotu najczęściej podejmowane klasyfikacje, a także wyznaczyć zasadnicze typy oraz genotypy. Z grupy genotypu przedmiotowo-podmiotowego takie gospodarstwa agroturystyczne, jak: tradycyjne chłopskie, rodzinne produkcyjno-rolnicze, rodzinne pracowniczo-rolnicze, wielkoobszarowe (farmerskie) i pensjonat agroturystyczny uznano za dominujące w przestrzeni kraju. Dokonana analiza sylwetki właścicieli gospodarstw agroturystycznych wskazała na kilka jej zasadniczych grup oraz fakt, że podlega ona w czasie różnym zmianom.

4. CONCLUSIONS

The classification of agro-tourism farms has allowed us to sort out the criteria for the most common classifications, as well as establish the main types and 'genotypes'. In the 'objective'-'subjective' 'genotype', traditional peasant farms, family farms, part-time agricultural farms, 'large-business' farms and *pension*-type farms have been regarded as predominant in Poland. An analysis of farm owner profiles allows the establishment of a number of basic groups, as well as demonstrating that these evolve over time.

PRZYPISY

[1] Rodzina chłopska – tradycyjne pojmowanie „ziemi i pracy ludzkiej, także kultury, tradycji, przyzwyczajeń i zwyczajów", silne utożsamianie się z gospodarstwem rolnym, wsią i społecznością wiejską (DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1998, s. 39).

[2] Rodzina rolnicza – utrzymuje się głównie lub wyłącznie z rolnictwa, o dużym stopniu modernizacji. Rodzina rolniczo-pracownicza – utrzymująca się z dochodów nierolniczych i rolniczych; te ostatnie w ogólnym budżecie domowym są znaczące (HALAMSKA 2000).

[3] Rodzina wiejsko-pracownicza – stale zamieszkująca na wsi, utrzymująca się z dochodów nierolniczych, gospodarstwo dostarcza dochodów dodatkowych (HALAMSKA 2000, TUROWSKI 1995).

NOTES

[1] Peasant family – traditional understanding of "soil and human labour, as well as culture, tradition, habits and customs", strong identification with a homestead, the countryside and the rural community (DUCZKOWSKA-MAŁYSZ 1998, p. 39).

[2] 'Agricultural' family – lives mainly or solely on agricultural production, strongly modernized. A 'semi-agricultural' family – non-agriculture and agriculture based income; the latter are significant in the home budget.

[3] Part-time agricultural family – lives in the country, non-agriculture based income with the farm providing additional income (HALAMSKA 2000, TUROWSKI 1995).

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAPHY

DUCZKOWSKA-MAŁYSZ K. (red.), 1993, *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, PAN, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa, Warszawa.

DUCZKOWSKA-MAŁYSZ K., 1998, *Rolnictwo wieś państwo. Wokół interwencji państwa w sferę wsi i rolnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

GOŁĘBIOWSKA U., 2000, Oferta agroturystyczna województwa zachodniopomorskiego, [w:] A. Szwichtenberg, W. Deluga (red.), *Rola marketingu turystycznego*, Koszalin.

GOSTOMCZYK W., 2002, Formy i zakres działalności agroturystycznej na obszarach wiejskich, [w:] E. Rydz (red.), *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w aspekcie społeczno-demograficznym*, Słupsk.

HALAMSKA M., 2000, Charakterystyka społeczna polskich rolników, [w:] *Chłop, rolnik, farmer?* Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.

JANSEN-VERBEKE M., 1990, Znaczenie turystyki na terenach wiejskich w Europie, *Problemy Turystyki* 1/2, Warszawa.

KRYŃSKI Z., 2003, Kategoryzacja gospodarstw a jakość usług agroturystycznych, Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej, Kraków, 90.

PAŁKA E., 2003, Prawidłowości rozwoju agroturystyki na Kielecczyźnie w świetle trendów rozwoju turystyki w krajach Europy Zachodniej, [w:] E. Nowak (red.), *Regionalne oraz lokalne czynniki i bariery rozwoju turystyki*, Kielce.

SIKORA J., KARCZEWSKA M., 2005, Działalność lokalnych stowarzyszeń agroturystycznych w opinii kwaterodawców, *Prace Naukowo-Dydaktyczne* 15, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Krośnie.

SOLIŃSKI T., KRUPA J., 2004, Zagospodarowanie agroturystyczne regionu Podkarpacia, cz. I., *Problemy Turystyki* 1/2.

STRZEMBICKI L., 1997, *Badania marketingowe turystyki wiejskiej w Polsce w 1997 r. Charakterystyka nabywców usług turystycznych świadczonych przez gospodarstwa wiejskie*, Instytut Turystyki, Warszawa.

STRZEMBICKI L., 1998, *Zachowania nabywców usług turystyki wiejskiej w Małopolsce (badania monitoringowe)*, Instytut Turystyki, Kraków.

STRZEMBICKI L., 2005, Wypoczynek w gospodarstwach wiejskich w opinii turystów, *Prace Naukowo-Dydaktyczne* 15, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Krośnie.

STRZEMBICKI L., KMITA E., 1996, Regionalne organizacje agroturystyczne w Polsce, [w:] *Regionalne aspekty agroturystyki w Polsce*, Materiały konferencyjne III Ogólnopolskiego Sympozjum Agroturystycznego, Centrum Doradztwa i Edukacji w Rolnictwie, Kraków.

SZNAJDER M., PRZEZBÓRSKA L., 2006, *Agroturystyka*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

TUROWSKI J. 1995, *Socjologia wsi i rolnictwa*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.

WOJCIECHOWSKA J., 2000, Rozwój i konsekwencje agroturystyki na przykładzie Śladkowa Małego, *Problemy Turystyki*, nr 1.

WOJCIECHOWSKA J., 2003, Agroturystyka, [w:] S. Liszewski (red.), *Możliwości i kierunki rozwoju turystyki w Dolinie Odry*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.

WOJCIECHOWSKA J., BARSKA M., MROCZEK M., 2006, Zróżnicowanie gospodarstw agroturystycznych w Polsce i ich przystosowanie do turystyki aktywnej na przykładzie gminy Wiżajny, [w:] A. Świeca, K. Kałamucki (red.), *Rozwój turystyki aktywnej na Roztoczu – regionie pogranicza*, Wydawnictwo Kartpol s.c., Lublin.

ZGLIŃSKI W., 2002, Regionalne zróżnicowania a przyszłość rolnictwa i wsi polskiej, *Przegląd Geograficzny*, 74(3).